

نقد دیوان کبیر مصحح بدیع‌الزمان فروزانفر با تکیه بر نسخه نورعثمانیه

الهام خلیلی جهرمی^۱ - شیرین رزمجو بختیاری^۲

محمدیوسف نیری^۳

چکیده

تصحیح متون کهن همواره مورد توجه ادب‌دوستانی بوده است که دغدغه‌شان فراهم کردن متنی منقح و نزدیک به گفتار مؤلف است. یکی از متون بحث‌برانگیز، کلیات شمس تبریزی اثر جلال‌الدین محمد مولوی است. این اثر سترگ به دلیل حجم گسترده آن و مشوش بودن نسخ موجود هنوز تصحیح کاملاً قابل اعتمادی ندارد. پژوهش حاضر نقد دیوان کبیر مصحح فروزانفر بر اساس یکی از نسخ در دسترس ایشان، یعنی نسخه نورعثمانیه (با علامت اختصاری عل) است. در این پژوهش ضمن معرفی این نسخه نحوه استفاده فروزانفر از آن توصیف شده است. ذیل دو عنوان «غزل‌های افتاده» و «ابیات افتاده» اشعاری ذکر شده است که در نسخه نورعثمانیه موجود بوده است اما از دیوان چاپی مصحح فروزانفر افتاده است.

واژه‌های کلیدی

نسخه نورعثمانیه، دیوان کبیر، مولوی، نقد، بدیع‌الزمان فروزانفر.

مقدمه

در حال حاضر جامع‌ترین تصحیح موجود از دیوان مولوی تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر است. این تصحیح که در ده مجلد تنظیم شده است، مشتمل بر غزلیات، ترجیعات و ملمعات مولوی است. فروزانفر آن‌گونه که در مقدمه جلد اول و چهارم دیوان شرح می‌دهد، برای تصحیح دیوان کبیر چهارده نسخه پیش روی داشته است که تنها ده نسخه را مبنای تصحیح خود قرار داده است. از این میان نه نسخه، از شماره یک تا نه، در مقدمه جلد اول صفحات «و» تا «یج» معرفی شده است و نسخه دهم - که موضوع این پژوهش است - در مقدمه جلد چهارم وصف شده است و از همان مجلد به بعد در کار تصحیح دخالت داده شده است؛ بنابراین در سه جلد نخست به ضبط و غزل‌های نسخه دهم یعنی نورعثمانیه توجهی نشده است. پس از بررسی این نسخه نکاتی یافت شد که در این مقاله ذیل عناوین غزل‌های افتاده و ابیات افتاده

^۱ دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران khalilijahromi115@yahoo.com

^۲ دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران shirin.razmjoo@gmail.com

^۳ استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شیراز، شیراز، ایران m.nayyeri110@yahoo.com

بدان به تفصیل پرداخته شده‌است.

بحث اصلی

مختصات نسخ مورد استفاده فروزانفر در جدول زیر آمده است (برای آشنایی بیشتر با نسخ فروزانفر ر.ک. نیری و همکاران، ۱۳۹۳).

جدول ۱- مختصات نسخه‌های مورد استفاده فروزانفر در تصحیح دیوان کبیر

ردیف	علامت اختصاری	محل نگهداری	خط	تاریخ ترقیمه	تاریخ تقریبی	توضیحات فروزانفر
۱	عد	کتابخانه اسعد افندی در سلیمانیه	نسخ	-	ربع آخر قرن ۷ و اوایل ۸	از روی نسخ دست اول استنساخ شده است و افتادگی دارد.
۲	قو	موزه قونیه	نسخ	-	اواخر قرن ۷	از روی نسخ دست اول استنساخ شده است.
۳	چت	کتابخانه چستر بیٹی	نسخ	-	قرن ۷	درخور اعتماد است.
۴	مق	موزه قونیه	نسخ	-	تا ربع اول قرن ۸	-
۵	خب	کتابخانه بلدیه استانبول	نسخ	۷۲۳	-	منتخبی از دیوان
۶	قح	کتابخانه گدک احمد پاشا	نسخ	۷۲۷	-	کاتبش با نسخه «خب» یکی است.
۷	قح (قص)	کتابخانه گدک احمد پاشا	نسخ	۷۰۳	-	از قافیه راء تا نون
۸	خج	کتابخانه نخجوانی	نسخ	-	تا اوایل قرن ۸	قافیه واو و هاء و یاء
۹	فد	موزه قونیه	نسخ	۷۷۰	-	نسخه اساس فروزانفر
۱۰	عل	کتابخانه حسن عالی بک یوجل	نسخ	-	نیمه اول قرن ۸	در مقدمه جلد ۴ معرفی شده است.
۱۱	ین	کتابخانه ملی وین	نستعلیق	۸۴۵	-	در مقدمه جلد ۲ آمده است و فروزانفر در تصحیح از آن استفاده نکرده است.

توصیف نسخه نور عثمانیه

جدول ۲- مختصات نسخه نور عثمانیه

محل نگهداری	اصل	شماره	برگ/ سطر	تاریخ (حدس)	خط	تعداد ابیات	الفبایی/ وزنی	اختصاری	آغاز (مصرع اول)
دانشگاه تهران	نور عثمانیه	۱۱۰۷ف	۴۱۶/۱۷	اوایل قرن ۸	نسخ	۱۲۲۰۷	وزنی، الفبایی	عل	آمد بت میخانه تا خانه برد ما را

اصل نسخه در کتابخانه نورعثمانیه در ترکیه است و فیلم آن به شماره ۱۱۰۷ در دانشگاه تهران نگهداری می‌شود و مشتمل بر ۴۱۶ برگ ۱۷ سطری ۲ ستونی است. خط این نسخه، نسخ است و ترتیب قرار گرفتن غزل‌ها در آن الفبایی است. اوزان این نسخه هزج و مضارع و مجتث و رمل است. تعداد ابیات غزل‌ها ۱۲۲۰۷ است. نسخه با بیت زیر آغاز می‌شود:

آمد بت میخانه تا خانه برد ما را   بنمود بهار نو تا تازه کند ما را

غزل‌ها با جدول‌بندی و با عبارت «و له قدسنا الله بسرّه العزیز» از یکدیگر تفکیک شده‌اند. این نسخه ترقیمه ندارد. فروزانفر این نسخه را در مقدمه جلد چهارم معرفی کرده است و از همین جلد در تصحیح استفاده شده است و به همین دلیل در مجلدات اول تا سوم به ضبط‌های این نسخه توجهی نشده است. فروزانفر درباره تاریخ این نسخه آورده است: «از سبک خط و نوع کاغذ مسلم می‌گردد که در نیمه اول قرن هشتم استنساخ شده» (مولوی، ۱۳۶۳: ۴/الف). علامت اختصاری این نسخه در تصحیح «عل» است.

رسم الخط نسخه نورعثمانیه

در نسخه مورد بحث حرف «گ» به صورت «ک» نوشته شده است. گاه نقطه «چ» نوشته شده است و گاه تنها یک نقطه دارد. «پ» را با سه نقطه می‌نویسد. «د» در کلماتی مانند آید و شاید، به صورت «ذ» نوشته شده است. «ه‌ای» به صورت «ه» نوشته شده است: زده، بیهده و... «به» حرف اضافه به کلمات بعد از خود متصل نوشته شده است: بعشق، بکجا و... «ها» جمع سر هم نوشته شده است: خطها، سخنها و... «را» مفعولی جدا نوشته شده است. علامت «م» بر روی «آ» آمده است: آخر، آمده و... «که» به صورت «که» نوشته شده است نه «کی». «نه» گاه به صورت «نی» و گاه به صورت «نه» نوشته شده است. «می» فعل جدا نوشته می‌شود: می‌رود، می‌رسد و... «آن‌که» و «چنان‌که» و «چندان‌که» به صورت «آنک» و «چنانک» و «چندانک» نوشته شده است. «آنکس» و «بیگه» و «بیچون» را به صورت پیوسته نوشته است. «این» و «آن» معمولاً جدا نوشته شده است.

الف - غزل‌های افتاده

این عنوان شامل غزل‌هایی است که از دیوان افتاده است. این غزل‌ها در نسخه نورعثمانیه که فروزانفر از آن استفاده کرده است، دیده شده است اما سهواً از دیوان مصحح ایشان افتاده است.

جدول ۳- مختصات غزل‌های افتاده از دیوان کبیر تصحیح فروزانفر

ردیف	مطلع غزل	تعداد بیت
۱	آفتاب امروز بر طرز دگر تابان شده‌ست	۲۶
۲	ای کرده غمت مستم مستم قلدح اشکستم	۵
۳	بنمای رخ که روی گلستانم آرزوست	۱۰
۴	من سرخوش و تو سرخوش بدخواه تو بی سر به	۷
۵	در عشق ماه‌رویان صد داد و دید باید	۹
۶	در عشق ماه‌رویان چشم منیر باید	۹

در این قسمت پس از آوردن اطلاعات نسخه‌شناسی، متن غزل و نسخه بدل، توضیحاتی درباره غزل‌ها آورده می‌شود.

۱- آفتاب امروز بر طرز دگر تابان شده‌ست

مطلع غزل ۳۹۷ دیوان چایی فروزانفر - آفتاب امروز بر شکل دگر تابان شده‌ست - شبیه مطلع غزل زیر است. غزل ۳۹۷ تنها ۵ بیت دارد و ابیات آن به جز مصرع اول هیچ شباهتی با غزل زیر ندارد. شاید شباهت مطلع این دو غزل علت حذف یکی از دیوان چایی بوده است.

این غزل نه تنها در نسخه نورعثمانیه که در نسخه قونیه (با علامت اختصاری فذ) که اساس تصحیح فروزانفر بوده است نیز آمده‌است.

جدول ۴- مختصات غزل ۱

مطلع	صفحه فذ	تعداد ابیات	صفحه عل	تعداد ابیات
آفتاب امروز بر طرز دگر تابان شده‌ست	۶۰۹F	۲۶	۲۷۶n	۲۶

ذره‌ها بر رقص دیگر مست و سرگردان شده‌ست
حلقه‌ای از کفر او در گوش هر ایمان شده‌ست
عقل بینا بی‌خبر از جان و از جانان شده‌ست
ز آتش او با نماز و آه وی رحمان شده‌ست
چون شد او بنده کمینش بر فلک سلطان شده‌ست
همچو یزدان بر دو دیده مخفی و پنهان شده‌ست
کز دبیرستان عشقش جانش دفترخوان شده‌ست
چون که دید آن غمزه‌اش دل‌خون‌چو مرزنجاب شده‌ست
و ز تحیر واله و انگشت در دندان شده‌ست
زو فرود^۱ آ^۲ کز^۳ برای عزل تو فرمان شده‌ست
چون بدید او را که در تابش دو صد چندان شده‌ست
در رکاب آن شهی کو فتنه کیوان شده‌ست
در گذارش‌های هجرش جملگی تن جان شده‌ست
غمزه‌های جادو^۴ کاند^۳ جهان^۴ فتنه بدند
آتش رخسار او سوزان آتشدان شده‌ست
زآینه جان‌بخش آن شه لاجرم عمیان شده‌ست
همچو ماهی او مقیم چشمه حیوان شده‌ست
از قدوم مرکب جاهش^۵ همه آسان شده‌ست
از بهارش جان که او پوسیده عصیان شده‌ست
همچو گل در بزم عیش از قهقهه غلتان شده‌ست
کان پری‌زاده ز بهر بخت^۶ انس انسان شده‌ست
در و مروارید جان ماننده باران شده‌ست
گشت دربان بهشت^۷ و^۸ مشرف رضوان شده‌ست

آفتاب امروز بر طرز دگر تابان شده‌ست
از ورای کفر و ایمان شه‌سواری تاخته‌ست
خاک در چشم قباد و سنجر و رستم زده‌ست
زهره مطرب چو دیدش تار عسرت بردرید
مشتی چون مشتری شد آستانش سجده کرد
شمس حق و دین پنهانی که او از بس ظهور
آن عطارد نسخه‌های خویش را در عشق سوخت
دست مریخ از نهیش سست شد و ز کار رفت
و آن زحل تدبیر گم کرده ست اندر عشق او
گفت مر خورشید را انصاف کز تخت فلک
پیچ پیچی کرد خورشید و برآمد حسن او
تخت را بگذاشت در چین پابره‌نه می‌دوید
از برای چشم او ماه فلک سیاح نیز
غمزه‌های جادو^۴ کاند^۳ جهان^۴ فتنه بدند
آتشان حسن کآتش در زمانه می‌زدند
عقل کل آینه‌ای بخرید و خود را بنگرید
هر که او بر ساحل دریای لطف او نشست
هرچه دشواری است طالب را در این خون‌ریز راه
سر برآورده رخی افروخته چون لاله‌ها
پرغمی ماتم زده با درد کو فضلش بدید
هر که انسان است انسان در دو دیدش مست اوست
از کرامت‌های او بر خاک تبریز از خدا
دیو کز گرد غبار سنب اسپش^۷ کحل یافت

سینه ظلمانی کز دودش آتش می‌گریخت
 از بهار جنت با حور و با ولدان شده‌ست
 در تک دوزخ بروییده ز لطفش یاسمین
 مو به موی اهل دوزخ همچو گل خندان شده‌ست
 جان با نقصان‌ها از تو کمالی یابدا
 کان که کامل دید خود را جز تو او نقصان شده‌ست

ضبط متن بر اساس فذ آمده‌است و در زیر به تفاوت آن با ضبط عل اشاره شده‌است:

۱- فرو، ۲- که، ۳- جادوان غمزه‌ها، ۴- فلک، ۵- چاهش،
 ۶- تخت، ۷- اسبش، ۸- بهشت مشرف.

۲- ای کرده غمت مستم مستم قدح اشکستم

این غزل نه تنها در نسخه نورعثمانیه بلکه در نسخه فذ و مق که اساس کار فروزانفر بوده است نیز آمده است. علاوه بر این نسخ در دو نسخه نویافته بریتانیا -بر- و آستان قدس رضوی -رض- نیز دیده شد.

جدول ۵- مختصات غزل ۲

مطلع	صفحه	تعداد	صفحه	تعداد	صفحه	تعداد	صفحه	تعداد	صفحه
ای کرده غمت مستم مستم قدح اشکستم	۸۲F	۵	۳۵b	۵	۳۲n	۵	۱۶۴e	۵	۱۲۸۲
		فذ	بر	بیت	عل	بیت	مق	بیت	رض
									تعداد بیت

ای کرده غمت مستم مستم قدح اشکستم
 بشکن به قدح یارا اندیشه‌گری‌ها را
 برگشت ز من خامی افکندمش از بامی
 جست از کف من ماری شد در که و در غاری
 بسیار سیه کژدم بر صورت هر مردم
 هر عهد که دی بستم در مستی^۱ از آن رستم
 کان ساقی صهبا را امروز شکارستم
 بد صحبت او دامی با دام چه کارستم
 رستم ز بیکاری صد شکر و شعارستم^۲
 چون گردد از ما گم من^۳ شکرگزارستم

ضبط متن بر اساس فذ آمده‌است و در زیر به تفاوت ضبطها اشاره شده‌است:

۱- عل، ۲- مق، ۳- مق: صد.

۳- بنمای رخ که روی گلستانم آرزوست

غزل مذکور شبیه به غزل ۴۴۱ دیوان چابی فروزانفر است و چند بیت مشابه با آن دارد اما در کل یک غزل مجزاست که از دیوان چابی افتاده است. ابیاتی که زیر آن‌ها خط کشیده شده‌است در هر دو غزل مشترک است. این غزل علاوه بر نسخه نورعثمانیه در نسخه قونیه ۷۷۰-فذ- که اساس تصحیح فروزانفر بوده است نیز آمده‌است.

جدول ۶- مختصات غزل ۳

مطلع	شماره صفحه فذ	تعداد بیت	شماره صفحه عل	تعداد بیت
بنمای رخ که روی گلستانم آرزوست	۶۰۴F	۱۰	۱۳۷n	۱۰

بنمای رخ که روی گلستانم آرزوست
 ای یار برگشای نقاب از جمال خویش
 ای باد خوش که از چمن دوست می‌رسی
 بگشای لب که قند فراوانم آرزوست
 کان چهره مشعشع تابانم آرزوست
 بر من بزن که گلشن و بستانم آرزوست

گفتی ز ناز بیش مرنجان مرا برو
 بشنیدم از هوای تو آواز طبل باز
 مخمور کن مرا و پراکنده‌گوی کن
 ای ماه درد عشق تو دامن من گرفت
 ای ظاهرم خراب و نهانم کباب تو
 تو حاضری و من به تماشای جان روم
 ما بی تو آن نداریم ای شه صلاح دین

آن گفتنت که بیش مرنجانم آرزوست
 باز آمدم که ساعد سلطانم آرزوست
 کز ذوق نکته‌های پریشانم آرزوست
 وی زهره لحن‌های سپاهانم آرزوست
 آن نقش‌های ظاهر و پنهانم آرزوست
 پس در بهشت خلد بیابانم آرزوست
 خود جز تو آن ندارد نی آنم آرزوست

برای روشن تر شدن موضوع اطلاعات نسخه‌شناسی و متن غزل ۴۴۱ آورده شده است:

جدول ۷- مختصات غزل ۴۴۱ دیوان کبیر تصحیح فروزانفر

تعداد بیت	صفحه رض	تعداد بیت	صفحه ب	تعداد بیت	صفحه ج	تعداد بیت	صفحه د	تعداد بیت	صفحه ه	تعداد بیت	صفحه و	تعداد بیت	صفحه ز	تعداد بیت	صفحه ح	تعداد بیت	صفحه ط	تعداد بیت	صفحه ق	تعداد بیت	صفحه ک	تعداد بیت	صفحه گ	تعداد بیت	صفحه ف	تعداد بیت	
۲۵	r ۱۸۵	۲۴	b ۱۲۶	۲۴	۵۵a	۲۴	n ۱۳۰	۱۵	m ۲۲	۲۴	۴۷e	۲۵	۸۶c	۲۴	۱۰۶F ۶۰۴	۲۴											۲۴

بنمای رخ که باغ و گلستانم آرزوست
 ای آفتاب حسن برون آدمی ز ابر
 بشنیدم از هوای تو آواز طبل باز
 گفتی ز ناز بیش مرنجان مرا برو
 و آن دفع گفتنت که برو شه به خانه نیست
 در دست هر که هست ز خوبی قراضه‌هاست
 این نان و آب چرخ چو سیل است بی وفا
 یعقوب‌وار و اسفاها همی ز نم
 والله که شهر بی تو مرا حبس می‌شود
 زین هم‌رهان سست عناصر دلم گرفت
 جانم ملول گشت ز فرعون و ظلم او
 زین خلق پرشکایت گریان شدم ملول
 گویاترم ز بلبل اما ز رشک عام
 دی شیخ با چراغ همی گشت گرد شهر
 گفتند یافت می‌نشود جسته‌ایم ما
 هرچند مفلسم نپذیرم عقیق خرد

بگشای لب که قند فراوانم آرزوست
 کان چهره مشعشع تابانم آرزوست
 باز آمدم که ساعد سلطانم آرزوست
 آن گفتنت که بیش مرنجانم آرزوست
 و آن ناز و باز و تندی دربانم آرزوست
 آن معدن ملاححت و آن کانم آرزوست
 من ماهیم نهنگم عمانم آرزوست
 دیدار خوب یوسف کنعانم آرزوست
 آوارگی و کوه و بیابانم آرزوست
 شیر خدا و رستم دستانم آرزوست
 آن نور روی موسی عمرانم آرزوست
 آن‌های‌هوی و نعره مستانم آرزوست
 مهر است بر دهانم و افغانم آرزوست
 کز دیو و دد ملولم و انسانم آرزوست
 گفت آن که یافت می‌نشود آنم آرزوست
 کان عقیق نادر ارزانم آرزوست

پنهان ز دیده‌ها و همه دیده‌ها از اوست
 خود کار من گذشت ز هر آرزو و آرزو
 گوشم شنید قصه ایمان و مست شد
 یک دست جام باده و یک دست جعد یار
 می‌گوید آن رباب که مردم ز انتظار
 من هم رباب عشقم و عشقم ربابی است
 باقی این غزل را ای مطرب ظریف
 بنمای شمس مفخر تبریز رو ز شرق

آن آشکار صنعت پنهانم آرزوست
 از کان و از مکان پی ارکانم آرزوست
 کو قسم چشم صورت ایمانم آرزوست
 رقصی چنین میانه میدانم آرزوست
 دست و کنار و زخمه عثمانم آرزوست
 و آن لطف‌های زخمه رحمانم آرزوست
 زین سان همی شمار که زین سانم آرزوست
 من هدهدم حضور سلیمانم آرزوست

۴- من سرخوش و تو سرخوش بدخواه تو بی سر به

مطلع این غزل شبیه به مطلع غزل ۲۳۰۱ دیوان چایی - من سرخوش و تو دل‌خوش غم بی دل و بی سر به- است اما مابقی ابیات کاملاً متفاوت است.

جدول ۸- مختصات غزل ۴

تعداد بیت	صفحه عل	مطلع
۷	۷۳n	من سرخوش و تو سرخوش بدخواه تو بی سر به

من سرخوش و تو سرخوش بدخواه تو بی سر به
 می مادر هر عشرت جان مادر این مادر
 عالم مثل دریا آدم تک آن دریا
 در بحر تو چون کشتی بنشینم تا گردن
 می گوید آن گوهر در صورت چون چادر
 تن پرده دل آمد دل پرده آن پرده
 در عشق چو زر رشته از چهره تو زر می‌زن

دل در بر و بر در دل با این همه دلبر به
 می فانی و جان باقی پس مادر مادر به
 دل چون صدف تابان زین‌ها همه گوهر به
 کاندر تک آن دریا دل خفیه چو لنگر به
 ای عاشق هر چادر آن حسن ز چادر به
 مطرب بزین این پرده کان پرده دیگر به
 با زر غم و بی زر غم آخر با زر به

۵- در عشق ماه‌رویان صد داد و دید باید

جدول ۹- مختصات غزل ۵

تعداد بیت	صفحه عل	مطلع
۹	۸۶n	در عشق ماه‌رویان صد داد و دید باید

در عشق ماه‌رویان صد داد و دید باید
 ای دل اگر به دلبر میل تو راستین است
 گر شش جهات عالم داروست پر ولیکن
 گر کعبه است و زمزم و جنت است و کوثر
 تا هست هوش و فکرت تا هست گوش و منطق
 زین‌ها چو فرد گشتی آن‌گاه مرد گشتی

مر عقل عاشقان را ز آن مه کلید باید
 هم راست بشنو از من از خود برید باید
 آن را فروخت باید دردش خرید باید
 چون پرده گشتت دل را آن را درید باید
 از عذر و از ندامت گفت و شنید باید
 زین‌ها چو برگذشتی آن را گزید باید

پشت دو دست تا کی خواهد گزید عاشق
سوی خزان نباید عشاق را خزیدن
خاموش کن که آمد شاه غنی و معطی

ای عاشق گزیده آن لب گزید باید
چون نوبهار آمد این‌جا خزید باید
این رخت بی‌نوایی آن‌جا کشید باید

۶- در عشق ماه‌روی‌ان چشم منیر باید

مطلع این غزل شبیه به مطلع غزل پیشین است.

جدول ۱۰- مختصات غزل ۶

تعداد بیت	صفحه عل	مطلع
۹	۸۷n	در عشق ماه‌روی‌ان چشم منیر باید

در عشق ماه‌روی‌ان چشم منیر باید
در طاق جفت ابرو پیوسته چون کمان شو
تا کی به پیش هر کس دل از خبر بلافد
در راه عقل فاخر آزاد به ز بنده
زاهد ز چرب و شیرین و ز شرب بازمانده
مخمور عشق حالی از راه لابیالی
گوشه‌نشین زاهد مستور یار خواهد
شاهان جان و دل را از ملک عار باشد
اسباب این جهان را حوضی مدام شاید

زلفین دلبران را مشک و عیبر باید
زیرا چنین کمان را از عشق تیر باید
ای دل خبر نداری کین را خبیر باید
در عشق لابیالی بسته اسیر باید
کو را به قصر رضوان حوری و شیر باید
هم جام نقد خواهد ساقی بشیر باید
صحرائشین دل را دلبر شهیر باید
شاهان آب و گل را تاج و سریر باید
این راه را به کلی جامی فقیر باید

ب - ابیات افتاده

ابیاتی از غزل‌های دیوان چاپی فروزانفر افتاده است که در نسخه نورعثمانیه یافت می‌شود. ابیاتی از این غزل‌ها به همراه مشخصات نسخه‌شناسی هر غزل در ادامه خواهد آمد.

۱- غزل ۴۰۲. نقش‌بند جان که جان‌ها جانب او مایل است

در نسخه نورعثمانیه و قونیه - فذ- یک بیت بیشتر دارد که از دیوان چاپی فروزانفر افتاده است.

جدول ۱۱- مختصات غزل ۴۰۲

تعداد بیت	صفحه فذ	تعداد بیت	صفحه عل	تعداد بیت
۲۲	۶۰۹ و ۲۲۰F	۱ و ۲۲	۲۷۹n	۲۳

بیتی که اضافه می‌شود بیت چهاردهم غزل است:

از هوای خویش ترس و از حوادث تو مترس
کاین هوا از سحر و علت صد چو چاه بابل است

غزل ۴۰۲ با مطلع «نقش‌بند جان که جان‌ها جانب او مایل است» در نسخه فذ مکرر آمده است و بار اول ۲۲ بیت و بار دوم ۲۳ بیت است و در نسخه عل ۲۳ بیت دارد.

۲- غزل ۳۱۰. بازآمد آن مهی که ندیدش فلک به خواب

این غزل در نسخه نورعثمانیه یک بیت بیشتر دارد که از دیوان چاپی فروزانفر افتاده است.

جدول ۱۲- مختصات غزل ۳۱۰

تعداد بیت ف	صفحه فذ	تعداد بیت	صفحه چت	تعداد بیت	صفحه عل	تعداد بیت	صفحه عد	تعداد بیت
۶	۱۰۶F	۵	۸۶C	۶	۱۳۰n	۷	۴۰a	۵

بیت اضافه شده، بیت پنجم این غزل است:

چنگال عشق از بن و از بیخ برکنند هر خانه کاندرو فتد از عشق آفتاب

۳- غزل ۳۸۸. خدمت بی دوستی را قدر و قیمت هست نیست

این غزل در نسخه نورعثمانیه سه بیت بیشتر دارد که از دیوان چاپی فروزانفر افتاده است.

جدول ۱۳- مختصات غزل ۳۸۸

تعداد بیت ف	صفحه فذ	تعداد بیت	صفحه چت	تعداد بیت	صفحه مق	تعداد بیت	صفحه عل	تعداد بیت
۵	۱۹۲F	۵	۲۸۰C	۴	۵۴e	۵	۲۷۳n	۸

این سه بیت در انتهای غزل پس از بیت پنجم آمده است:

شست کام و آرزو در بحر عشق انداختی شست تو هفتاد گشت و ماهی در شست نیست
 مریمان هستند در عالم به صد نام و نشان مریمی کز نفع حق شد عیسی آبست نیست
 باده هست و جام هست و ساقی مه روی هست عاشقی مستی خرابی کین همه خورده ست نیست

۴- غزل ۴۵۰. از بامداد روی تو دیدن حیات ماست

این غزل در نسخه نورعثمانیه یک بیت بیشتر دارد که از دیوان چاپی فروزانفر افتاده است.

جدول ۱۴- مختصات غزل ۴۵۰

تعداد بیت ف	صفحه فذ	تعداد بیت	صفحه چت	تعداد بیت	صفحه عل	تعداد بیت	صفحه عد	تعداد بیت
۱۶	۱۰۶F	۱۶	۸۶C	۱۶	۱۳۱n	۱۷	۵۵a	۱۶

بیت اضافه شده بیت شانزدهم غزل است:

وامم دهید چشم که خوب است و بس لطیف مجلس تهی کنید که امروز روز ماست

۵- غزل ۷۵۰. شاد شد جانم که چشمت وعده احسان نهاد

این غزل در نسخه نورعثمانیه یک بیت بیشتر دارد که از دیوان چاپی فروزانفر افتاده است.

جدول ۱۵- مختصات غزل ۷۵۰

تعداد بیت ف	صفحه فذ	تعداد بیت	صفحه چت	تعداد بیت	صفحه عل	تعداد بیت
-------------	---------	-----------	---------	-----------	---------	-----------

۱۰	۲۸۹n	۷	۲۸۳c	۹	۱۹۸F	۹
----	------	---	------	---	------	---

بیت اضافه شده پیش از تخلص آمده است و بیت نهم غزل است:

حقه گردون ز عکس خاکیان تابنده گشت گوهر جان را که اندر حقه گردان نهاد

۶- غزل ۷۹۶. وای آن دل که بدو از تو نشانی نرسد

این غزل در نسخه نورعثمانیه یک بیت بیشتر دارد که از دیوان چاپی فروزانفر افتاده است.

جدول ۱۶- مختصات غزل ۷۹۶

تعداد بیت ف	صفحه فذ	تعداد بیت	صفحه چت	تعداد بیت	صفحه قو	تعداد بیت	صفحه عل	تعداد بیت
۱۰	۵۰۱F	۱۰	۱۹۰c	۱۰	۶۹g	۱۰	۳۶۲n	۱۱

این غزل بدون این بیت اضافه شده تخلص نداشته است و بیت اضافی در نسخه نورعثمانیه بیت تخلص این غزل

است:

روح زرکوب صلاح دل و دین گشت تنک همچو زر کو نه ز عینش به عیانی نرسد

۷- غزل ۸۶۴. بلبل نگر که جانب گل‌زار می‌رود

این غزل در نسخه نورعثمانیه یک بیت بیشتر دارد که از دیوان چاپی فروزانفر افتاده است.

جدول ۱۷- مختصات غزل ۸۶۴

تعداد بیت ف	صفحه فذ	تعداد بیت	صفحه چت	تعداد بیت	صفحه مق	تعداد بیت	صفحه عل	تعداد بیت	صفحه عد	تعداد بیت
۱۶	۱۱۳F	۱۶	۹۰c	۱۶	۹۳e	۱۶	۱۴۴n	۱۷	۹۲a	۱۶

بیت اضافه شده بیت یازدهم غزل است:

آن گلستان که بر فلک است آن عجب تراست یا این‌که زیر گنبد دوار می‌رود

۸- غزل ۹۳۴. میان باغ گل سرخ های‌وهو دارد

این غزل در نسخه نورعثمانیه شش بیت بیشتر از دیگر نسخ دارد که پنج بیت آن از دیوان چاپی فروزانفر افتاده است.

جدول ۱۸- مختصات غزل ۹۳۴

تعداد بیت ف	صفحه فذ	تعداد بیت	صفحه چت	تعداد بیت	صفحه قح	تعداد بیت	صفحه عل	تعداد بیت	صفحه خب	تعداد بیت
۱۲	۱۵۰F	۱۲	۲۸c	۱۲	۵۹q	۱۲	۱۹۸n	۱۸	۷۰d	۱۲

ابیات اضافه شده بیت ۸، ۹، ۱۰، ۱۱ و ۱۸ غزل است:

۱ میان باغ گل سرخ های‌وهو دارد که بو کنید دهان مرا چه بو دارد
به باغ خود همه مستند لیک نی چون گل که هر یکی به قدح خورد و او سبو دارد

۳	چو سال سال نشاط است و روز روز طرب چرا مقیم نباشد چو ما به مجلس گل	خنک مرا و کسی را که عیش خو دارد کسی که ساقی باقی ماهرو دارد
۵	هزار جان مقدس فدای آن جانی سؤال کردم گل را که بر که می خندی	که او به مجلس ما امر اشربوا دارد جواب داد بر آن زشت کو دو شو دارد
۷	هزار بار خزان کرد نوبهار تو را بگو به گل که خوشی و خوش است بلبل مست	چه عشق دارد با ما چه جست و جو دارد ز های وهوی لطیفش که بوی هو دارد
۹	خنک تنی که صراحی آن سری گیرد فرو شوم به تحیر چو جام بردارد	و خاصه ساقی مهرو که جعدمو دارد هزار ناله برآرم چو او فرو دارد
۱۱	به باغ راهروان آمده نه دست و نه پا چو آینه است و ترازو خموش و گویا یار	چو ماهی که روش اندر آب جو دارد ز من رمیده که او خوی گفت و گو دارد
۱۳	پیاله ای به من آورد گل که باده خوری چه حاجتی است گلو باده خدایی را	خورم چرا نخورم بنده هم گلو دارد که ذره ذره همه نقل و می از او دارد
۱۵	عجب که خار چه بدمست و تیز و روترش است به طور موسی بنگر که از شراب گزاف	ز رشک آن که گل و لاله صد عدو دارد دهان ندارد و اشکم چهارسو دارد
۱۷	به مستیان درختان نگر به فصل بهار ترش مشو که حلاوت ز شمس تبریز است	شکوفه کرده که در شرب می غلو دارد که او لباس سعادت هزار تو دارد

بیت دوازده «چو آینه است و ترازو...» بیت آخر غزل ۹۳۳ است ولی بقیه ابیاتی که زیر آن‌ها خط کشیده شده است در دیوان نیامده بود. سه غزل ۹۳۳، ۹۳۴ و ۹۴۶ مطلعشان یکسان است و ابیات مشترکی هم دارند. در آغاز ابیات مشترک این غزل با غزل ۹۴۶ خط تیره‌ای گذاشته شده است.

۹- غزل ۹۴۶. میان باغ گل سرخ های وهو دارد

این غزل در نسخه نورعثمانیه یک بیت بیشتر دارد که از دیوان چاپی فروزانفر افتاده است.

جدول ۱۹- مختصات غزل ۹۴۶

تعداد بیت ف	صفحه فذ	تعداد بیت	صفحه چت	تعداد بیت	صفحه عل	تعداد بیت	صفحه خب	تعداد بیت
۱۱	۱۵۸F	۱۱	۳۲c	۱۱	۲۱۰n	۱۲	۸۳d و ۸۶	۱۱

بیت اضافه شده هفتمین بیت از غزل است:

به ذره ذره رسید به خواجه چون نرسد بدو رسد که بود تشنه و آرزو دارد

۱۰- غزل ۱۰۶۰. عاشقی در خشم شد از یار خود معشوق وار

این غزل در نسخه نورعثمانیه سه بیت بیشتر دارد که از دیوان چاپی فروزانفر افتاده است.

جدول ۲۰- مختصات غزل ۱۰۶۰

تعداد بیت	صفحه فذ	تعداد بیت	صفحه چت	تعداد بیت	صفحه مق	تعداد بیت	صفحه عل	تعداد بیت	صفحه عد	تعداد بیت	صفحه قص	تعداد بیت
۷	۱۹۸F	۷	۲۸۴C	۷	۱۲۷e	۷	۲۹۱n	۱۰	۱۱۶a	۷	۱۷h	۷

این سه بیت پس از بیت اول آمده‌است:

خاکیان گر همچو آبش بادها در سر کنند
وای از آن روزی که چشمه نور او سر واگشد
در دماغ نازنینان قطره‌ای از ناز اوست
تا که جان در عشق او همچون جهان شد بی‌قرار
فارغ است آن آفتاب از تیره ماه و صد هزار
خشک گردد از فراغش صد هزاران سبزه‌زار

۱۱- غزل ۱۲۸۳. ندا رسید به عاشق ز عالم رازش

این غزل در نسخه نورعثمانیه یک بیت بیشتر دارد که از دیوان چاپی فروزانفر افتاده است.

جدول ۲۱- مختصات غزل ۱۲۸۳

تعداد بیت	صفحه فذ	تعداد بیت	صفحه چت	تعداد بیت	صفحه مق	تعداد بیت	صفحه عل	تعداد بیت	صفحه عد	تعداد بیت	صفحه قص	تعداد بیت
۸	F ۱۶۴	۸	c ۳۶	۸	q ۷۹	۸	n ۲۲۳	۹	a ۱۳۰	۸	h ۶۸	۸
d ۹۸												

بیتی که در نسخه نورعثمانیه اضافه شده است بیت تخلص و در پایان غزل است:

ز شمس مفخر تبریز جو که عشق به دل
چگونه گشت در آخر چه بود آغازش

۱۲- غزل ۱۴۴۶. گر بی دل و بی دستم و ز عشق تو پایستم

این غزل در نسخه نور عثمانیه یک بیت بیشتر دارد که از دیوان چاپی فروزانفر افتاده است.

جدول ۲۲- مختصات غزل ۱۴۴۶

تعداد بیت	صفحه فذ	تعداد بیت	صفحه چت	تعداد بیت	صفحه مق	تعداد بیت	صفحه عل	تعداد بیت	صفحه عد	تعداد بیت	صفحه قص	تعداد بیت
۱۱	۸۱F	۱۱	۵۸C	۱۱	۲۰۴e	۱۱	۳۰n	۱۲	۱۵۶h	۱۱		۱۱

بیتی که در نسخه نورعثمانیه اضافه شده است بیت تخلص و در پایان غزل است:

ای شمس حق ای یارا این بود گرو ما را
تبریز گروها را آهسته که سرمستم

۱۳- غزل ۱۷۴۰. خوشی خوشی تو ولی من هزار چندانم

این غزل در نسخه نورعثمانیه یک بیت بیشتر دارد که از دیوان چاپی فروزانفر افتاده است.

جدول ۲۳- مختصات غزل ۱۷۴۰

تعداد بیت ف	صفحه فذ	تعداد بیت	صفحه چت	تعداد بیت	صفحه مق	تعداد بیت	صفحه عل	تعداد بیت	صفحه قص	تعداد بیت	صفحه خب	تعداد بیت
۱۴	۱۷۰F	۱۴	۳۹c	۱۴	۱۹۰e	۱۴	۲۳۲n	۱۵	۱۴۲h	۱۴	۱۰۷d	۱۴

بیت اضافه شده بیت چهاردهم غزل و یک بیت پیش از تخلص است:

ز ذره ذره شــــنو لا الــــه الا الله قراضه وار گواهی دهد که از کانم

۱۴- غزل ۲۰۴۶. مستی و عاشقی و جوانی و جنس این

این غزل در نسخه نورعثمانیه یک بیت بیشتر دارد که از دیوان چاپی فروزانفر افتاده است.

جدول ۲۴- مختصات غزل ۲۰۴۶

تعداد بیت ف	صفحه فذ	تعداد بیت	صفحه چت	تعداد بیت	صفحه مق	تعداد بیت	صفحه عل	تعداد بیت	صفحه عد	تعداد بیت	صفحه قص	تعداد بیت
۳۸	۱۲۱F	۳۸	۹۴c	۳۷	۲۶۱e	۳۸	۴۰۴n	۳۹	۱۷۶a	۳۷	۲۵۸h	۳۵

بیت اضافی در حکم بیت تخلص است و پیش از بیت تخلص پایانی به عنوان بیت سی و هشتم آمده است:

خاموش کن که شرح نتان کرد هیچ کس او را که هست فخر همه شاه راستین

نتیجه

فروزانفر با تصحیح دیوان کبیر مولوی راه را برای شناخت بیشتر مولوی و آثار و افکار وی هموار ساخت اما گستردگی کار، کهولت سن و امکانات کم وی کاستی‌ها و سهوهایی را در کار تصحیح ایجاد کرده است. برخی از نسخ مورد استفاده وی چنان که باید و شاید سنجیده نشده است و به ضبط‌های آن توجهی در خور نشان داده نشده است؛ بنابراین این مقاله با بررسی مجدد نسخ در دسترس فروزانفر، همچنین غور در نسخ نویافته در پی به دست دادن تصحیحی منتقح از دیوان کبیر است که کاستی‌ها و سهوهای دیوان حاضر را رفع کند. بدین منظور ابتدا باید نسخ مورد استفاده وی را به دقت واکاوی کرد. فروزانفر نسخه مورد بحث این مقاله را -چنان‌که پیشتر بیان شد- از مجلد چهارم دیوان کبیر وارد کار تصحیح کرده است و طبیعی است که ضبط‌های پیش از آن را در تصحیح وارد نکرده باشند. در تحقیق حاضر ابیات و غزل‌هایی که در نسخه نورعثمانیه بوده اما از دیوان چاپی افتاده، جمع‌آوری شده است. حجم این غزل‌ها و ابیات نشانگر این نکته است که چنان‌که باید به این نسخه توجه نشده است.

البته نباید از نظر دور داشت که هدف این مقاله نقد روش تصحیح فروزانفر در دیوان کبیر است. مبنای کار وی جمع‌آوری کل ابیات و غزل‌های موجود در نسخ بوده است؛ چنان‌که حتی اگر غزلی را از آن مولوی ندانسته است در زیرنویس شاعر آن را متذکر شده است اما آن غزل را از دیوان کبیر مولوی بیرون نبرده است. البته همین روش نیز با سهوهای مواجه شده است و کاستی‌هایی در آن اتفاق افتاده است. در دیوان کبیر غزل‌های بسیاری یافت می‌شود که تک

نسخه‌ای است؛ یعنی تنها در یکی از نسخ مورد استفاده فروزانفر آمده است. حال آن‌که وی چنین غزل‌هایی را نیز از آن مولوی دانسته، وارد دیوان کرده است؛ بنابراین غزل‌هایی که در این مقاله به عنوان غزل افتاده معرفی شده است سهواً از دیوان افتاده است نه این‌که در حذف آن‌ها عمدی بوده باشد. ابیات این‌چنینی نیز در دیوان مصحح فروزانفر بسیارند؛ ابیاتی که تنها در یک نسخه آمده، باز در دیوان جای گرفته است. به لحاظ روش‌شناسی جا دادن چنین غزل‌ها و ابیاتی در دیوان کبیر مولوی جای تأمل و بررسی بیشتر دارد و هدف این مقاله نیز بررسی اصالت چنین ابیات و غزل‌هایی نیست بلکه هدف بیان کاستی‌های تصحیح دیوان کبیر مصحح فروزانفر با توجه به روش کار وی است.

نکته حائز اهمیت این است که اگر فروزانفر نسخه نورعثمانیه را از ابتدا در کار تصحیح خود اعمال می‌کرد مواردی که در این مقاله بدان اشاره شده است حتماً در دیوان چاپی وی یافت می‌شد. چنان‌که غزل ۳۱۰۸ با مطلع «به دست هجر تو زارم تو نیز می‌دانی» که در جلد هفتم ضبط شده است، تنها منبعش نسخه نورعثمانیه است و در نسخ دیگر نیامده است.

بنابراین با بررسی دقیق نسخ در دسترس فروزانفر می‌توان به ضبط‌های دقیق‌تر و اصیل‌تری از دیوان دست یافت. البته بررسی دقیق تمام ضبط‌های این نسخه مجال گسترده‌تری می‌طلبد که از حجم زیاد ابیات و غزل‌های افتاده می‌توان بدین نکته پی برد.

پس از بررسی‌های به عمل آمده، غزل‌ها و ابیات این مقاله در دیوان شعرای دیگر یافت نشد و تا زمانی که این اشعار در دیوان شاعر دیگری یافت نشود، دلیلی برای رد انتساب آن‌ها به مولوی وجود ندارد.

منابع

- ۱- مولوی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۶۳). کلیات شمس یا دیوان کبیر. تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر. تهران: امیرکبیر.
- ۲- ----- . (۱۳۸۶). دیوان کبیر، کلیات شمس تبریزی. به اهتمام توفیق سبحانی، تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- ۳- کلیات شمس تبریزی. عکس نسخه اسعدافندی (=عد). مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی. شماره ۳۸۱.
- ۴- ----- . عکس نسخه قره‌حصار (=قح). کتابخانه گدک احمدپاشا در ترکیه. شماره ۱۶۰۵.
- ۵- ----- . فیلم نسخه بلدیة استانبول (=خب). دانشگاه تهران. شماره ۱۹.
- ۶- ----- . فیلم نسخه موزه قونیه (=قو). دانشگاه تهران. شماره ۴۶.
- ۷- ----- . فیلم نسخه موزه قونیه (=مق). دانشگاه تهران. شماره ۴۸.
- ۸- ----- . فیلم نسخه نورعثمانیه (=عل). دانشگاه تهران. شماره ۱۱۰۷.
- ۹- ----- . فیلم نسخه قره‌حصار (=قص). دانشگاه تهران. به شماره ۴۳۴۰.
- ۱۰- ----- . فیلم نسخه چستریتی (=چت). دانشگاه تهران. شماره ۴۳۴۱.
- ۱۱- ----- . نسخه نخجوانی (=نخج). کتابخانه ملی تبریز. شماره ۳۶۲۱.
- ۱۲- ----- . نسخه آستان قدس رضوی (=رض). کتابخانه آستان قدس رضوی. شماره ۴۷۷۰.

۱۳- نیری، محمدیوسف؛ خلیلی جهرمی، الهام؛ رزمجو بختیاری، شیرین. (۱۳۹۳). لزوم تصحیح دوباره غزلیات شمس. شعر پژوهی، دوره ۶، شماره ۲، ص. ص. ۱۸۶-۱۶۱.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی